

WPŁYW RELIGII NA WZROST GOSPODARCZY W XX I XXI WIEKU – PRZEGLĄD BADAŃ

Monika Pilińska

Katedra Ekonomii Ekologicznej

Uniwersytet Ekonomiczny we Wrocławiu

E-mail: pilinska.monika@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4946-6026>

ABSTRAKT

Teza. Religia należy do ważnych czynników determinujących zachowania ludzkie oraz postawy życiowe. Poglądy religijne mają przez to istotne znaczenie dla aktywności gospodarczej. W ekonomii pojawiło się wiele opracowań, w których podejmowano problemy relacji religia – życie gospodarcze, jednak z powodów pozamerytorycznych wywołują one kontrowersje, co utrudnia prowadzenie badań i formułowanie jednoznacznych odpowiedzi na pytania pojawiające się na styku religia – ekonomia. Celem artykułu jest wykazanie, w jaki sposób religia może wpływać na wzrost gospodarczy i aktywność gospodarczą. Teza pracy zakłada, że istnieje wpływ religii na wzrost gospodarczy, jednak nie jest możliwe jednoznaczne określenie jej pozytywnego lub negatywnego wpływu. Metodyka badawcza obejmuje analizę *desktop research* danych wtórnych – krytyczną analizę literatury problemu i recepcję dotychczasowych publikacji oraz analizę danych zastanych charakteryzujących gospodarkę, główne wyznania religijne w społeczeństwie i poziom religijności społeczeństwa.

Omówione koncepcje. Analizie poddane zostały dotychczasowe badania z zakresu wpływu religii na gospodarkę, z ukierunkowaniem na gospodarkę wolnorynkową. Podmiotami analizy identyfikacyjno-porównawczej były wybrane społeczeństwa i ich gospodarki.

Wyniki i wnioski. Wyniki badań wskazują, że żadnej religii nie można uznać za jednoznacznie pro- lub antywzrostową.

Wartość poznawcza podejścia. Analiza dostarcza odpowiedzi na pytanie, czy religia ma wpływ na wzrost gospodarczy, w jaki sposób należy przeprowadzać badania nad wpływem religii na różne aspekty życia gospodarczego, jak wykorzystywać wyniki takich badań.

Słowa kluczowe: wyznania, systemy religijne, religijność społeczeństw, etyka w badaniach, gospodarka w XXI wieku, wskaźniki makroekonomiczne.

The influence of religion on economic growth in 20th and 21st centuries - A review of recent studies

ABSTRACT

Thesis. Religion is one of the most important factors determining human behaviour and attitudes. Religious beliefs are important for economic activity, and there have been many studies analyzing the relationship between religion and economics. However, they evoke much controversy, which makes it difficult to conduct research and formulate answers to questions arising regarding the connection between religion and economics. The aim of the article is to analyze how religion can influence economic growth activity. The thesis assumes that religion influences economic growth, but it is not possible to determine its positive or negative impact. The research methodology includes analysis of secondary data - critical analysis and reception of previous publications, as well as analysis of existing data characterizing the economy, the main religious denominations in society and the level of religiosity in society.

Concepts discussed. The author has analyzed the current research on the influence of religion on the economy.

Results and conclusions. The research results show that no religion can be considered as explicitly pro- or anti-growth.

Originality. The analysis provides an answer to the question of whether religion influences economic growth, how to conduct research on the influence of religion on various aspects of economy and how to use the results of such research.

Keywords: Faith, religious systems, religiosity of societies, ethics in research, economy in the 21st century, macroeconomic indicators.

WSTĘP

Ekonomia religii stanowi stosunkowo nową dziedzinę badawczą, lecz religia i ekonomia niemal od zawsze były ze sobą powiązane. W doktrynach religijnych można znaleźć wiele odniesień do pieniędzy i handlu: islam zakazuje pobierania odsetek, buddyzm nakazuje swoim wyznawcom odrzucenie pragnienia dóbr materialnych, chrześcijaństwo głosi, że dobrobyt jest wolą Boga. Wiedza o tym, w jaki sposób i w jakim stopniu przekonania religijne wpływają na dobrobyt, może być kluczowa dla wyboru lepszego modelu rozwoju gospodarczego w krajach wschodzących.

W pierwszej części artykułu pokrótce przedstawione zostaną aspekty religii, ekonomii religii, wzrostu gospodarczego i zagadnienie dobrobytu w religiach. W drugiej części artykułu omówione zostaną wybrane badania jakościowe i ilościowe dotyczące religii, przekonań religijnych i ich wpływu na wzrost gospodarczy.

Artykuł został podporządkowany tezie głównej mówiącej, że istnieje wpływ religii na wzrost gospodarczy, jednak nie jest możliwe jednoznaczne określenie, czy jest to wpływ negatywny czy pozytywny. Celem analizy jest sprawdzenie potencjalnego wpływu przekonań religijnych na wzrost gospodarczy oraz wykazanie, że sam wzrost gospodarczy i poprawa jakości życia ma wpływ na poziom religijności społeczeństwa. Analiza została przeprowadzona w odniesieniu do modelu gospodarki wolnorynkowej.

Metodyka badawcza obejmuje analizę *desktop research* danych wtórnych – są to krytyczna analiza literatury problemu i recepcja dotychczasowych publikacji oraz analiza danych zastanych charakteryzujących gospodarke, główne wyznania religijne i poziom religijności społeczeństw.

RAMY TEORETYCZNE

W pierwszej części artykułu pokrótce przedstawione zostaną zagadnienia teoretyczne, które są kluczowe do właściwego zrozumienia przyczyn przeprowadzania badań nad wpływem religii na wzrost gospodarczy oraz kontekstu badań analizowanych w drugiej części artykułu.

RELIGIE NA ŚWIECIE

Nie ma naukowej zgody co do tego, czym dokładnie jest religia. Religię można zdefiniować jako zbiór przekonań dotyczących przyczyny, natury i celu wszechświata, zwłaszcza, gdy uważa się go za stworzony przez nadludzki byt lub byty, często zawierający kodeks moralny regulujący ludzkie postępowanie oraz obejmujący praktyki dewocyjne i rytualne.

W 2010 roku na całym świecie ponad osiem na dziesięć osób utożsamiało się z grupą religijną (Pew Research Center, 2012). W 2015 roku chrześcijanie tworzyli największą grupę religijną na świecie, stanowiąc prawie jedną trzecią (31%) z 7,3 miliarda globalnej populacji. Muzułmanie stanowili drugą największą grupę – 24%, czyli 1,8 miliarda ludzi, a następnie osoby areligijne (16%), hindusi (15%) i buddyści (7%). Zwolennicy pozostałych religii stanowili relatywnie mniejsze grupy (Pew Research Center, 2017). Niemniej jednak, według raportu Pew Research Center (2014), do 2060 roku liczba ludności na świecie wzrośnie o 32%, do 9,6 miliarda. Przewiduje się, że w tym samym okresie liczba chrześcijan wzrośnie o 34% – nieco szybciej niż ogół populacji. W tym samym czasie liczba muzułmanów – grupa religijna z najmłodszą populacją i najwyższą płodnością – może wzrosnąć nawet o 70%. W rezultacie, zgodnie z prognozami Pew Research Center, do 2060 r. liczba muzułmanów (3,0 miliarda – 31% populacji) będzie zbliżać się do liczby chrześcijan (3,1 miliarda – 32%), do 2075 r. muzułmanie przewyższą liczbę chrześcijan. Na całym świecie liczba hindusów ma wzrosnąć o 27%, żydów o 15%, wyznawców różnych religii ludowych – np. chińskie religie ludowe - jedynie o 5%. Szacuje się, że ilość wyznawców buddyzmu spadnie nawet o 7%, czego przyczyną może być niski współczynnik dzietności i starzenie się społeczeństwa w takich krajach, jak Chiny, Tajlandia i Japonia. Szacuje się również, że odsetek osób areligijnych zmniejszy się z 16% globalnej populacji w 2015 r. (1,2 miliarda osób) do 13% w 2060 r. Biorąc pod uwagę powyższe dane, kluczowe jest zrozumienie wpływu religii na zachowania ekonomiczne jednostek, aby móc przewidzieć zmiany, które nastąpią w przeciągu kilku dekad w gospodarce na poziomie globalnym.

WZROST GOSPODARCZY – DETERMINANTY

Wzrost gospodarczy to wzrost poziomu realnej produkcji, realnego dochodu lub realnego produktu narodowego brutto (PNB). Analizując wzrost gospodarczy, należy określić zmienną, za pomocą której będzie mierzony, a także długość okresu, w jakim badane będzie jego tempo zmian (Begg i in., 2014). Zwykle wzrost gospodarczy mierzony jest za pomocą stopy wzrostu realnej produkcji lub PNB, jeśli jednak interesuje nas dobrobyt osiągany przez przeciętnego obywatela, należy posłużyć się produktem

krajowym brutto (PKB) na 1 mieszkańca – w tym przypadku warto również wziąć pod uwagę rozkład dochodów w społeczeństwie, np. analizując współczynnik Giniego.

Czynniki wzrostu gospodarczego wymieniane w literaturze przedmiotu różnią się w zależności od podejścia. W ekonomii neoklasycznej wymienia się trzy podstawowe czynniki produkcji: praca, kapitał, ziemia. Zatem wzrost produkcji może wynikać ze zwiększenia nakładów tych czynników albo z ich produktywności. Jednym z typów kapitału jest kapitał produkcyjny, czyli budynki, maszyny oraz zapasy surowców i materiałów, które, wraz z innymi czynnikami wytwórczymi, uczestniczą w procesie produkcji. Przy danej liczebności siły roboczej wzrost zasobów kapitału pozwala na zwiększenie produkcji, ale do utrzymania istniejącego zasobu kapitału konieczna jest określona wielkość inwestycji. Przy większych rozmiarach inwestycji zwiększy się wydajność pracy, czyli wielkość produkcji wytwarzanej na jednego zatrudnionego. Wzrost liczby ludności oraz zwiększenie udziału pracujących w ogólnej liczbie ludności może z kolei doprowadzić do wzrostu zatrudnienia w gospodarce. Wzrost poziomu wykształcenia, kwalifikacji i doświadczenia zawodowego pracowników pozwala zwiększyć produkcję przy danym zasobie kapitału rzeczowego (Begg i in., 2014). Jednym z najważniejszych źródeł wzrostu gospodarczego jest postęp technologiczny, który dokonuje się przez wynalazki i innowacje.

Głównymi korzyściami dla społeczeństwa, wynikającymi ze wzrostu gospodarczego, jest polepszenie sytuacji socjalnej, podwyższenie standardów życia, zwiększenie bezpieczeństwa publicznego. Jednak sam wzrost PKB nie implikuje wzrostu jakości życia czy zwiększania dobrobytu społeczeństwa.

EKONOMIA RELIGII

Ekonomia religii jest stosunkowo młodą dziedziną badań ekonomicznych; stosuje teorię i metody społeczno-ekonomiczne w celu wyjaśnienia wzorców zachowań religijnych jednostek, grup i społeczeństw oraz ekonomicznych konsekwencji takich zachowań, a współczesne studia nad ekonomią religii opierają się na dwóch założeniach, które pojawiają się w *Bogactwie narodów* Adama Smitha (Smith, 2015). Po pierwsze, A. Smith analizował konkurencję religijną i relacje państwo-kościół jako zjawiska rynkowe. Twierdził, że brak religii państwowej wspiera konkurencję – ciągłe dzielenie się religii na odłamy zapewnia otwarty i konkurencyjny rynek, na którym nie dominuje żadna religia. Po drugie, uważał religijne wierzenia i działania za racjonalne wybory jednostek. Podobnie jak w działalności komercyjnej, ludzie reagują na koszty i korzyści religijne w przewidywalny i obserwowalny sposób; sami wybierają religię i stopień, w jakim w niej uczestniczą. Innym znaczącym przykładem jest teza Maxa Webera, który twierdził, że religie są produktem systemu gospodarczego. Ekonomia religii, choć ugruntowana w pracach A. Smitha i M. Webera, stała się obszarem badań dopiero podczas II wojny światowej, kiedy rozwinęła się ilościowa, oparta na matematyce, metodologia badań społecznych. Po II wojnie światowej badania rynkowe i sondaże opinii publicznej przekształciły się w metody akademickie, postrzegane jako obiektywny środek pomiaru instytucji i ludzkich zachowań.

Ekonomia religii jako nowoczesna dziedzina badań jest określona przez dwa teoretyczne schematy: racjonalny wybór i teorię rynku. Do studiowania religii stosowane

są koncepcje ekonomiczne i modele rynkowe. Zwolennicy ekonomii religii analizują sposoby, w jakie rynek religijny wpływa na indywidualne wybory i rozwój instytucjonalny. W badaniach porównuje się wzajemnie uzupełniające się skutki wartości religijnych, takie jak miłość, przebaczenie, uczciwość i tolerancja, ale ekonomia religii podkreśla również, że religia sprzyja współpracy i zaufaniu w ramach kulturowo zdefiniowanych grup, w których członkostwo wprowadza uprzywilejowanie lub dyskryminację w stosunku do członków grupy.

W badaniach przeprowadzanych w ramach ekonomii religii najczęściej stosuje się metody eksperymentalne, w celu wyizolowania wpływu religii na wzorce zachowań. Metody te obejmują przede wszystkim różne gry, takie jak dylemat więźnia czy gra o dobro publiczne.

DOBROBYT W RELIGIACH

Badacze dopiero zaczynają rozumieć indywidualne i społeczne procesy, które wpływają na akumulację bogactwa. Religia stała się ważnym elementem tego procesu, ponieważ ma wpływ na indywidualną percepcję tego, jak działa i jak powinien działać świat.

Istnieją dwa główne powody, dla których religia i bogactwo są ze sobą powiązane. Po pierwsze, religia pośrednio wpływa na bogactwo poprzez silny wpływ na ważne procesy, takie jak edukacja, związki, decyzje o rozrodzie, podjęciu pracy itd., a te z kolei wpływają na dochody, wydatki, oszczędności i inwestycje. Różnice w płodności są ważnymi wyznacznikami zasobów rodzinnych i ostatecznie życia jednostki – osoby wychowane w religiach, gdzie płodność jest stosunkowo niska, w teorii mogą zgromadzić więcej bogactwa na przestrzeni życia. Ponadto różnice w postawach wobec osiągnięć edukacyjnych i długości edukacji są ważnymi determinantami własności majątkowej. Zgodnie z badaniami Religious Landscape Study z 2014 r. niektóre spośród najbardziej dochodowych grup religijnych w USA – żydzi, hindusi i prezbiterianie – również należą do najbardziej wykształconych w kraju (Pew Research Center, 2014).

Po drugie, religia może bezpośrednio wpływać na dobrobyt, wpływając na procesy międzypokoleniowe, relacje społeczne i ukierunkowanie na pracę i pieniądze. Jednym z głównych celów kościołów jest odróżnienie zachowań pożądaných od niepożądanych i nakreślenie, a nawet nałożenie sankcji za ich nieprzestrzeganie. Religia może ukierunkowywać zachowanie i dostarczać zestawu narzędzi, które jednostki wykorzystują do konstruowania strategii radzenia sobie z problemami i podejmowania decyzji dotyczących oszczędności, inwestycji i konsumpcji. Ponadto, przynależność i uczestnictwo w religiach zapewnia kontakty społeczne – działania religijne, takie jak obecność w kościele, są działaniami społecznymi i dlatego są porównywalne do spotkań klubów piłkarskich czy partii politycznych. Spotkania te mogą być instrumentami tworzenia sieci, które mogą być użyteczne dla działalności gospodarczej, np. mogą być pomocne w nawiązywaniu stosunków handlowych z obcokrajowcami należącymi do tej samej grupy religijnej. Kontakty społeczne mogą również zapewniać bezpośrednią pomoc w formie transferów kapitałowych, a także umożliwić dostęp do wiedzy. Kumulacja bogactwa zależy od posiadania informacji o instrumentach finansowych i ich cechach. Ponieważ bariery informacyjne sprawiają, że w zasadzie

niemożliwe jest gromadzenie tych informacji indywidualnie, często wykorzystuje się informacje kontaktów społecznych, a te będą różnić się w zależności od religii.

Religia może również wpływać na indywidualny stosunek do bogactwa. Ciekawy przykład stanowi teologia dobrobytu, będąca przekonaniem niektórych chrześcijan, że finansowe powodzenie i dobra fizyczne są wolą Boga, a głęboka wiara, modlitwa i darowizny na cele religijne zwiększą indywidualne bogactwa materialne. Teologia dobrobytu uważa Biblię za kontrakt między Bogiem a ludźmi: jeśli ludzie będą wierzyć w Boga, w zamian otrzymają bezpieczeństwo i dobrobyt.

Wartości religijne i wzrost gospodarczy: przegląd i ocena ostatnich badań

W drugiej części artykułu zostaną omówione badania przeprowadzone z wykorzystaniem metod ilościowych i jakościowych. Poprawa mocy obliczeniowej i technik matematycznych w ciągu ostatnich kilku dekad oraz nowe zestawy danych statystycznych dotyczących religii ułatwiły ekonomistom prowadzenie dużych analiz statystycznych. Jednak nie wszystkie te badania bezpośrednio dotyczą wpływu religii na wzrost gospodarczy, czasami rola religii jest poboczna lub powiązana z innymi zjawiskami.

Jak wspomniano w części pierwszej, współczesne studia nad ekonomią religii rozpoczynają się od badania warunków prowadzących do rewolucji przemysłowej, przeprowadzonego przez A. Smitha (2015). Fundamentalnym wkładem A. Smitha we współczesne studiowanie religii było wykazanie, że wierzenia i działania religijne są racjonalnymi wyborami – jednostka reaguje na koszty i korzyści w przewidywalny i obserwowalny sposób, wybierając religię – lub jej brak – i stopień uczestnictwa w niej. A. Smith przedstawiał merytoryczne argumenty za rozłączeniem Kościoła i państwa, ponieważ taka separacja sprzyja wytworzeniu religijnego pluralizmu w społeczeństwie. Wolny rynek religii sprawia, że grupy religijne angażują się w racjonalną dyskusję na temat religii.

Jednymi z najczęściej cytowanych badań w ramach ekonomii religii są analizy przeprowadzone przez Roberta Barro i Rachel M. McCleary (2003). W serii artykułów badają oni wpływ obecności Kościoła i przekonań religijnych na średnie tempo wzrostu realnego PKB na mieszkańca w ciągu trzech dekad (1965-1975, 1975-1985, 1985-1995), w grupie 59 krajów z różnych regionów świata. Dane dotyczące wiary pochodzą z ankiety World Values Survey, zawierającej pytania, czy ankietowani aktywnie praktykują swoją religię i czy wierzą w piekło i/lub w niebo. Po przeanalizowaniu statystyk badacze doszli do wniosku, że wiara w piekło wydaje się pozytywnie przyczyniać do wzrostu gospodarczego (Barro, McCleary, 2003), ponieważ zagrożenie piekłem przeważa nad nagrodą nieba w momencie podejmowania decyzji gospodarczych. Dla danego poziomu uczestnictwa religijnego wzrost podstawowych przekonań religijnych – w szczególności wiary w piekło, niebo i życie pozagrobowe – przyczynia się do wzrostu gospodarczego, ponieważ przekonania religijne podnoszą produktywność poprzez promowanie indywidualnych cech, takich jak uczciwość, etyka pracy i oszczędzanie (Oyedokun, 2016). Ponadto badacze przedstawiają empiryczne dowody obalające powszechnie przyjętą tezę, że społeczeństwa sekularyzują się wraz z rozwojem ekonomicznym (*Religion y economía*, 2016). Akumulacji bogactwa towarzyszy wzrost religijności, a nie rosnący agnostycyzm, jak początkowo sądzono. To zjawisko jest już zauważalne w krajach takich jak USA. R. Barro zapewnia, że

w bogatych społeczeństwach osoby wierzące nigdy nie porzucają swoich przekonań, nawet jeśli przestają praktykować szczególne rytuały (np. uczestniczenie we mszy). Ponadto R. Barro pokazuje statystycznie, że przekonania religijne są pozytywnie skorelowane z poziomem wykształcenia, przewidywaną długością życia i współczynnikiem dzietności. Przekonania religijne mają również znaczenie dla wyników ekonomicznych: wiara w życie pozagrobowe i nagrody religijne mogą podnieść wydajność poprzez motywowanie ludzi do cięższej pracy.

Z drugiej strony, analizując dane statystyczne pochodzące z różnych krajów, mierząc miesięczną frekwencję w instytucjach religijnych i wiarę w piekło, R. Barro i R. M. McCleary stwierdzili, że obecność Kościoła ma znaczący negatywny wpływ na wzrost gospodarczy, wskazując, że spędzanie czasu w kościele odbywa się kosztem czasu, który mógłby zostać przeznaczony na działalność gospodarczą. Ten negatywny wpływ odzwierciedla czas i zasoby wykorzystywane przez sektor religijny. Zatem wzrost frekwencji w kościele ma tendencję do ograniczania wzrostu gospodarczego. Jednak analiza religijności w różnych krajach pokazuje, że Stany Zjednoczone są wyjątkiem od tej reguły (60% miesięcznej frekwencji, 75% wiary w piekło). Polska (78% frekwencji i 66% wiary w piekło) to także kraj rozwinięty o stosunkowo wysokim poziomie uczestnictwa religijnego i wiary w piekło. Ponadto, analizując dane z World Values Survey (1981, 1990-1991, 1995-96; 2001), badacze doszli do wniosku, że muzułmanie są bardziej skłonni niż katolicy, hinduiści, buddyści i protestanci do wyznawania wiary w niebo i piekło. Możliwym wyjaśnieniem tego odkrycia może być to, że, podczas gdy chrześcijaństwo, a szczególnie protestantyzm, kładzie nacisk na indywidualną odpowiedzialność za swoje zobowiązania religijne, islam jest bardziej legalistyczny, kładzie nacisk na zewnętrzną ekspresję własnej religijności i nakłada społeczną odpowiedzialność za indywidualne działania. Nieegzekwowanie wierzeń religijnych w chrześcijaństwie może sprzyjać bardziej liberalnemu podejściu do wiary.

Z drugiej strony badania R. M. McCleary (2008) wykazują, że ogólny rozwój – reprezentowany przez PKB na osobę – ma znacząco negatywny wpływ na religię, zarówno pod względem przekonań, jak i uczestnictwa. Dowody empiryczne popierają w pewnym stopniu teorię sekularyzacji, która głosi, że zwiększenie dochodów prowadzi do zmniejszenia religijności. Rozwój gospodarczy powoduje, że religia odgrywa mniejszą rolę w procesie politycznym i prawnym, a także w relacjach społecznych.

Badana Briana i Melissy Grim (2016) wykazują wpływ religii na amerykańskie PKB, co może obrazować również możliwy wpływ religii na PKB w innych krajach. Badacze obliczyli, że przedsiębiorstwa i instytucje związane z religią każdego roku wnoszą rocznie około 1,2 biliona dolarów do amerykańskiego PKB. Najbardziej zachowawcze szacowania, które uwzględniają tylko przychody organizacji opartych na wierze, wskazują na 378 miliardów dolarów rocznie; najodważniejszy szacunek – 4,8 biliona dolarów – obejmuje decyzje ekonomiczne podejmowane przez ludzi wierzących. W badaniu elementy religii amerykańskiej podzielono na różne kategorie. Kategoria instytucji, o wartości 302 miliardów dolarów, obejmuje roczne dochody religijnych instytucji opieki zdrowotnej, szkół i organizacji charytatywnych. Kategoria przedsiębiorstw, o wartości 438,4 miliarda dolarów, dotyczy nie tylko przedsiębiorstw religijnych, np. dostarczających koszerne produkty spożywcze, ale także przedsiębiorstw przyjaznych wierzącym. Ta suma obejmuje także religijny przemysł

książkowy i muzyczny, religijne sieci kablowe, np. EWTN i CBN, oraz przemysł spożywczy o wartości 1,9 miliarda dolarów. Kategoria „instytucje religijne” obejmuje ocenę indywidualnego i społecznego wpływu 344 894 kongregacji w Ameryce, z 236 różnych wyznań religijnych. Średni roczny dochód zboru wynosił 242 910 dolarów. W czasach, kiedy wielu Amerykanów odrzuca formalną praktykę religijną (według Pew Research Center, liczba areligijnych dorosłych w USA wzrosła o 7 punktów procentowych w ciągu ostatniej dekady, z 16,1% w 2007 roku do 22,8% w 2014 roku), badania B i M. Grim potwierdzają materialną wartość wiary i są punktem wyjścia dla przywódców religijnych i decydentów.

Badanie opublikowane w „American Journal of Sociology” przez Lisę Keister (2011) wykazało, że religia pośrednio wpływa na bogactwo poprzez osiągnięcia edukacyjne, płodność i udział kobiet w rynku pracy, ale istnieją także dowody na wpływ religii na nabywanie bogactwa. L. Keister wskazuje, że pewne przekonania – np. to, że należy mieć wiele dzieci czy że kobiety nie powinny pracować – zmniejszały akumulację bogactwa, zarówno w skali mikro, jak i makro (Keister, 2011). Badania L. Keister wykazały, że ludzie, którzy regularnie uczestniczą w praktykach religijnych, zgromadzili więcej bogactwa niż ci, którzy rzadziej wywiązują się ze swoich rytualnych obowiązków. Wyniki badań sugerują, że ludzie posługują się instrumentami, których nauczyli się od swojej religii i opracowują strategie oszczędzania, inwestowania i wydawania pieniędzy. Ważny jest też aspekt społeczny: uczestnictwo w nabożeństwach religijnych buduje sieci społeczne. Kapitał społeczny kultywuje wartości i normy, które zachęcają do pozytywnych zachowań, promują obieg informacji i zachęcają do długoterminowych inwestycji w relacje (Sherkat i Ellison, 1999). Ponieważ doktryna religijna rzadko zniechęca do oszczędzania i prawie zawsze zachęca do konwencjonalnego życia, osoby wierzące mogą być bardziej skłonne do zachowania w sposób prowadzący do oszczędności i gromadzenia bogactwa. Nie wszystkie sieci społeczne zwiększają akumulację aktywów, ale, jak już wspomniano, udział w wierze poprawia sieć kontaktów, które mogą dostarczyć informacji, kapitału lub innego wsparcia prowadzącego do zwiększenia bogactwa. Luigi Guiso, Paola Sapienza i Luigi Zingales (2002) zauważają, że udział w wierze wpływa także na zaufanie: wyższa frekwencja w nabożeństwach wiąże się z wyższym poziomem zaufania w społeczności. Według Stephena Knacka i Philipa Keefera (1997) zaufanie i współpraca często okazują się być pozytywnie skorelowane ze wzrostem gospodarczym.

Zgodnie z międzynarodową konsultacją WIN/Gallup przeprowadzoną w 2017 roku z próbką 66 000 osób w 68 krajach, 62% ankietowanych deklaruje, że religia ma znaczenie w ich życiu. Liczba ta jest zgodna z ankietami przeprowadzonymi w 2014 r. (63%) i 2005 r. (66%). 94% ankietowanych uważa, że ma duszę, 71% wierzy w Boga, a 54% wierzy w życie po śmierci, niezależnie od tego, czy praktykują religię czy nie (*Religion prevails in the world*, 2017). Według danych przygotowanych przez Centralną Agencję Wywiadowczą (CIA) Stanów Zjednoczonych w lipcu 2006 r., w oparciu o PKB na jednego mieszkańca (PPP), Luksemburg, Irlandia i San Marino to trzy narody z katolicką większością na liście 10 krajów z najbogatszą populacją na świecie. Z wyjątkiem Zjednoczonych Emiratów Arabskich, gdzie 96% społeczeństwa deklaruje przynależność do islamu, Bermudy, Norwegia, Dania, Islandia, Gwinea Równikowa i Stany Zjednoczone, to kraje z niekatolicką większością chrześcijańską, które

osiągnęły znakomite wyniki gospodarcze. Te same statystyki CIA pokazują, że wśród 10 najbiedniejszych krajów 7 krajów to kraje muzułmańskie i katolickie. Średni roczny dochód krajów koreluje negatywnie z krajowymi poziomami religijności. Według badań z 2015 roku chrześcijanie utrzymują największą ilość bogactwa (55% całkowitego bogactwa światowego), następnie są muzułmanie (5,8%), hindusi (3,3%) i żydzi (1,1%). Według tego samego badania stwierdzono, że osoby niereligijne lub deklarujące inne religie posiadają około 34,8% całkowitego globalnego bogactwa (*Christians hold largest percentage of global wealth: Report, 2015*). Badanie przeprowadzone przez *Empresa de Riqueza del Nuevo Mundo* wykazało, że 56,2% z 13,1 miliona milionerów na świecie to chrześcijanie (Frank, 2015), 6,5% muzułmanie, 3,9% to hindusi i około 1,7% żydzi. Z drugiej strony, te same badania wykazały, że 31,7% milionerów było zwolennikami „innych religii” lub byli areligijni.

Z drugiej strony badanie Tomasa Reesa (2009) pokazuje, że warunki ekonomiczne, takie jak niska średnia długość życia, wysoka śmiertelność niemowląt, wysoki poziom przestępczości, korupcja i wysokie wskaźniki aborcji mają decydujący wpływ na wzrost religijności. Dzieje się tak dlatego, że religia zapewnia duchowe wsparcie w sytuacjach traumatycznych lub stresujących. Jak twierdzi T. Rees, warunki ubóstwa generują większą religijność, a inwestycje państwowe w bezpieczeństwo ekonomiczne w najbogatszych krajach w ostatnich dekadach przyczyniają się do ograniczania religijności.

Wśród badań jakościowych podkreśla się rolę religii w kształtowaniu rzeczywistości politycznej. Przywódcy religijni mają możliwość zmiany stosunku do wzrostu gospodarczego, np. przez użycie fraz zawartych w świętych księgach do krytykowania organów władzy, nie określając zbyt dokładnie sytuacji, do której się odnoszą, co może być skuteczną strategią w przypadku ucisku ze strony dyktatorów. Z drugiej strony, w kilku studiach opisano użycie przez polityków argumentów religijnych do legitymizacji władzy, np. Jean-Philippe Platteau (2007) udowodnia, że na przestrzeni wieków władcy w krajach muzułmańskich wykorzystali religię do umocnienia swojej władzy, między innymi przez odnoszenie się do chwalebnej przeszłości i nawoływanie do powrotu do prawdziwych źródeł wiary.

WNIOSKI I OCENA

W ciągu ostatnich kilkunastu lat można zaobserwować rosnącą świadomość dotyczącą znaczenia religii dla rozwoju gospodarczego. Przeprowadzone badania nie pozwalają jednak na wyciągnięcie jednoznacznych wniosków, przede wszystkim dlatego, że różnią się one w sposobie mierzenia wartości religijnych. Wyniki nie wskazują również, czy jedna religia jest bardziej prorozwojowa niż inna. Prawie żadne z badań wyraźnie nie odnosi się również do rodzaju wartości, które powinny wspierać wzrost, a które zostały opisane w pierwszej części artykułu. Wielu badaczy zakłada równocześnie, że religie są jednorodne i skupia się na badaniach pięciu największych religii, pomijając różnice w niejednorodnych podgrupach. Dobrze ilustruje tę kwestię opracowanie Maxa Webera, który nie odnosi się do szerokiej grupy protestantów, ale analizuje wybrane odłamy. Warto również zauważyć, że wiele badań zbyt ogólnie klasyfikuje badane religie, np. ujmując chrześcijan jako jedno wyznanie, lub stawia znak równości między pojęciami kultury i religii.

W wielu badaniach nad wpływem religii na wzrost gospodarczy wykazano, że bogactwo wiąże się z wieloma czynnikami, w tym z procesami indywidualnymi i rodzinnymi, na które wpływ ma dominująca w danej społeczności religia. Jednakże wartości wyznawane przez członków grupy religijnej zmieniają się z powodu warunków ekonomicznych i presji politycznej. Z tego też powodu bardzo trudno jest określić jednoznaczny wpływ religii na wzrost gospodarczy lub bogactwa na religię. W literaturze przedmiotu podkreśla się fakt, że korelację między religią a wynikami ekonomicznymi można interpretować na dwa sposoby:

- wzrost gospodarczy jest nieodłącznie związany z religią, która na niego wpływa,
- wzrost gospodarczy jest skorelowany z religią, ale to nie sama religia wpływa na wzrost.

W artykule przedstawiono, że religia jest ważnym czynnikiem wpływającym na akumulację bogactwa, a przynależność religijna może pośrednio kształtować działanie jednostki, zmieniając zachowania ekonomiczne i społeczne, które wpływają na własność majątkową. Religia wpływa na identyfikację celów jednostki, przyczynia się do wytworzenia umiejętności i wiedzy wykorzystywanych przy podejmowaniu decyzji, wpływa na kontakty społeczne.

Zdecydowana większość badań z zakresu ekonomii religii została oparta na metodach ilościowych. Choć taki sposób spojrzenia na zagadnienie pozwala na wykazanie ekonomicznych różnic między religiami, nie pozwala on na ocenę istotnych czynników niematerialnych, takich jak stopień religijnego zaangażowania. Z drugiej strony wielu badaczy wykorzystuje badania ankietowe do zebrania istotnych danych związanych z religijnością danego społeczeństwa. Niemniej jednak wyznaczenie często należy do informacji drażliwych dla ankietowanego, z tego też powodu trudno jest ocenić wiarygodność wyników uzyskanych za pomocą ankiety; nie wiadomo, czy ankietowani odpowiadali zgodnie z własnymi przekonaniem czy zgodnie z oczekiwaniami społecznymi. Odpowiedzi ankietowanych mogły również zostać zmanipulowane przez ówczesną sytuację religijną lub dominujący pogląd na religię. Z tego też powodu właściwą formą do przeprowadzenia przyszłych badań nad wpływem religii na wzrost gospodarczy mogą być studia przypadków oraz badania jakościowe skupiające się na poszczególnych odłamach jednej religii, a nie wszystkich światowych religiach.

Badania omówione w tym artykule przedstawiają mieszane wyniki w odniesieniu do relacji pomiędzy wartościami religijnymi a wzrostem gospodarczym i rozwojem. Wyniki badań wskazują, że żadnej religii nie można uznać za jednoznacznie pro- lub antywzrostową.

BIBLIOGRAFIA

1. Barro, R., McCleary, R. (2003). Religion and Economic Growth across Countries. *American Sociological Review*, 68 (5), 776. DOI: 10.2307/1519761.
2. Begg, D., Vernasca, G., Fischer, S., Dornbusch, R., Rapacki, R., Czarny, B. i in.. (2014). *Makroekonomia*. Warszawa: Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne.
3. *Christians hold largest percentage of global wealth: Report*. (2015). Pobrane z: <https://economictimes.indiatimes.com/news/company/corporate-trends/christians-hold-largest-percentage-of-global-wealth-report/articleshow/45886471.cms>.
4. Frank, R. (2015). *Which religion holds the largest share of wealth?*. Pobrane z: <https://www.cnn.com/2015/01/14/the-religion-of-millionaires-.html>.
5. Grim, B., Grim, M. (2018). The Socio-economic Contribution of Religion to American Society: An Empirical Analysis. *Interdisciplinary Journal of Research on Religion*, 12. Pobrane z: <http://www.religjournal.com/pdf/ijrr12003.pdf>.
6. Guiso, L., Sapienza, P., Zingales, L. (2002). People's Opium? Religion and Economic Attitudes. *SSRN Electronic Journal*. DOI: 10.2139/ssrn.331280.
7. Keister, L. (2011). *How Religion Contributes To Wealth And Poverty*. Pobrane z: https://www.huffingtonpost.com/lisa-a-keister/religion-contributes-wealth-poverty_b_1069766.html.
8. Knack, S., Keefer, P. (1997). Does Social Capital Have an Economic Payoff? A Cross-Country Investigation. *The Quarterly Journal Of Economics*, 112 (4), 1251-1288. DOI: 10.1162/003355300555475.
9. McCleary, R. (2008). *Religion and Economic Development*. Pobrane z: <https://www.hoover.org/research/religion-and-economic-development>.
10. McCleary, R. (2011). *The Oxford handbook of the economics of religion*. New York: Oxford University Press.
11. Oyedokun, G. (2016). Religion and Financial Economy of the World: How the Present Reflect True Godliness. *SSRN Electronic Journal*. DOI: 10.2139/ssrn.2913147.
12. Pew Research Center. (2012). *The Global Religious Landscape*. Waszyngton. Pobrane z: <http://www.pewforum.org/2012/12/18/global-religious-landscape-exec/>.
13. Pew Research Center. (2014). *America's Changing Religious Landscape*. Pobrane z: <http://www.pewforum.org/2015/05/12/americas-changing-religious-landscape/>.
14. Pew Research Center. (2017). *The Changing Global Religious Landscape*. Pobrane z: <http://www.pewforum.org/2017/04/05/the-changing-global-religious-landscape/>.
15. Platteau, J.-P. (2007). Religion, politics, and development: Lessons from the lands of Islam. *Journal of Economic Behavior & Organization*, Elsevier, 68 (2), 329-351.
16. Rees, T. (2009). Is Personal Insecurity a Cause of Cross-National Differences in the Intensity of Religious Belief?. *Journal of Religion And Society. The Kripke Center*, 11. Pobrane z: <https://dspace2.creighton.edu/xmlui/bitstream/handle/10504/64442/2009-17.pdf?sequence=1>.
17. *Religion prevails in the world*. (2017). Pobrane z: <http://gallup-international.bg/en/Publications/2017/373-Religion-prevails-in-the-world>.
18. *Religión y economía*. (2016). Pobrane z: <https://www.elcomercio.com/opinion/religion-economia-opinion.html>.
19. Sherkat, D., Ellison, C. (1999). Recent developments and current controversies in the sociology of religion. *Annual Review Of Sociology*, 25 (1), 363-394. DOI: 10.1146/annurev.soc.25.1.363.
20. Smith, A. (2015). *Badania nad naturą i przyczynami bogactwa narodów tom 2*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.